

Abstrakt: Jeszcze przed wojną rosyjsko-ukraińską nielegalne poszukiwanie artefaktów, ich sprzedaż oraz przemyt poważnie zagrażały dziedzictwu archeologicznemu Ukrainy. Wraz z wybuchem wojny, a szczególnie po rozpoczęciu otwartej agresji Rosji przeciwko Ukrainie, problemy te znacznie się pogłębiły. Na podstawie badań, statystyk, a przede wszystkim własnych obserwacji podjąłem próbę przeanalizowania, jak wojna wpłynęła na nielegalne poszukiwania i handel zabytkami archeologicznymi w Ukrainie, w tym także na przemyt artefaktów archeologicznych.

Słowa kluczowe: dziedzictwo archeologiczne Ukrainy, poszukiwacze skarbów, nielegalne poszukiwania, rynek antykwaryczny, przemyt

Bellum pro praeterito

Jak wojna wpłynęła na nielegalne poszukiwanie i handel zabytkami archeologicznymi w Ukrainie

Trudno nie zgodzić się z Aleksandrą Brodowską, autorką artykułu *Zachować tożsamość. Międzynarodowa solidarność wobec zniszczeń dóbr kultury w Ukrainie*¹, że obecnie „w wyniku działań wojennych przyszłość krajowej archeologii stoi pod znakiem zapytania”. Wojna nie tylko doprowadziła do zniszczenia wielu ruchomych i nieruchomych obiektów ukraińskiego dziedzictwa archeologicznego, lecz także – co najtragiczniejsze – pozbawiła życia wielu profesjonalnych archeologów... Pozwolę sobie jednak na polemikę z autorką w odniesieniu do stwierdzenia, że nielegalne wykopaliska po rosyjskiej inwazji nie są już głównym zagrożeniem dla dziedzictwa archeologicznego Ukrainy. Niestety z wielkim żalem zauważam, że zagrożenie to nie tylko nie minęło, ale wciąż pozostaje realne, a w niektórych przypadkach przybiera wręcz nowe, groźne formy. Zaryzykowałbym nawet stwierdzenie, że ukraińskie dziedzictwo archeologiczne znalazło się obecnie w swoich kleszczach – z jednej strony wojny, z drugiej nielegalnych poszukiwań i handlu artefaktami. I – jak się wydaje – obie te siły wywierają na nie równie silny nacisk.

Zanim jednak przejdę do szczegółowego omówienia tej kwestii, pozwolę sobie na krótką dygresję – powrót do źródeł problemu, a więc do samego zjawiska poszukiwań skarbów w Ukrainie.

TERMOPILE UKRAIŃSKIEJ ARCHEOLOGII

Nielegalne poszukiwania obiektów archeologicznych z użyciem wykrywaczy metalu w Europie Wschodniej, w tym także na terytorium Ukrainy, rozpoczęły się pod koniec lat 90. XX wieku, jednak ich masowe rozpowszechnienie nastąpiło dopiero w połowie pierwszej dekady

1 A. Brodowska, *Zachować tożsamość. Międzynarodowa solidarność wobec zniszczeń dóbr kultury w Ukrainie*, „Cenne. Bezcenne. Utracone”, nr 1(104)–2(105), 2024, s. 19.

2 Я.П. Гершкович, *Хранителі нелегальних старожитностей в Україні*, „Археологія”, № 3, 2005, с. 91–97 / Ā.P. Gerškovič, *Hranitell nelegal'nih starožitnostej v Ukraini*, „Arheologija”, № 3, 2005, s. 91–97.

3 S.A. Hardy, ‘Black Archaeology’ in Eastern Europe: Metal Detecting, Illicit Trafficking of Cultural Objects, and ‘Legal Nihilism’ in Belarus, Poland, Russia, and Ukraine, „Public Archaeology”, vol. 15(4), 2016, s. 214–237.

4 М. Чадюк, *Українська археологія: стан і перспективи*, „День” / M. Čaduk, *Ukrain'ska arheologija: stan i perspektivi*, „Den”, 21.02.2020, <https://day.kyiv.ua/article/cuspilstvo/ukrayinska-arkheolohiya-stan-i-perspektivy> [dostęp: 2.06.2025].

XXI wieku². Niestety nie istnieje wiarygodna statystyka obrazująca skalę wzrostu zainteresowania amatorskimi poszukiwaniami artefaktów w Ukrainie i zapewne trudno dziś oczekiwać jej opracowania. W związku z tym nie sposób jednoznacznie wskazać, kiedy i z jakiego powodu nastąpił przełomowy moment, który doprowadził do tak szerokiego rozpowszechnienia nielegalnego wykorzystania wykrywaczy metalu wśród obywateli Ukrainy.

W 2016 roku norweski badacz, Samuel Andrew Hardy, od lat zajmujący się problemami ochrony dziedzictwa kulturowego, opublikował szczegółowe opracowanie poświęcone zjawisku poszukiwaczy skarbów w Europie Wschodniej. W swoim badaniu wskazał on, że liczba nielegalnych użytkowników wykrywaczy metalu w Ukrainie wynosi co najmniej 26,377 tys. osób³. Warto jednak zaznaczyć, że dane te, uzyskane na podstawie analizy aktywności użytkowników na forach i portalach internetowych, dają jedynie fragmentaryczny obraz rzeczywistej sytuacji (il. 1).

Dla porównania: w 2025 roku jedna z popularniejszych ukraińskich grup detektorystów na Facebooku – Artefakty znalezione na terytorium Ukrainy i poza jej granicami – liczyła już niemal 43 tys. członków. Do innej grupy – Poszukiwacze skarbów Ukrainy – należy prawie 86 tys. użytkowników, a jeszcze większą liczbę obserwujących – ponad 155 tys. – gromadzi grupa Hobby: poszukiwania z wykrywaczem metalu. Trudno precyzyjnie określić, jaka część tych użytkowników to aktywni detektorysty, a jaka – jedynie bierni obserwatorzy. Niemniej jednak liczbę nielegalnych poszukiwaczy artefaktów, oszacowaną przez Hardy'ego w 2016 roku, należałoby dziś – w 2025 – co najmniej podwoić.

Wydaje się zresztą, że przed pełnoskalową inwazją Federacji Rosyjskiej liczba ta była jeszcze wyższa – do tego aspektu wrócę w dalszej części artykułu. Nawet przy zachowaniu dużej ostrożności w szacunkach można stwierdzić, że obecnie nielegalnym poszukiwaniem zabytków archeologicznych w Ukrainie zajmuje się co najmniej 40–50 tys. osób.

Jak poważna jest to skala w kontekście ukraińskiej archeologii? W 2020 roku w całym kraju działało około 300 aktywnych zawodowych archeologów⁴. Obecnie ich liczba znacznie się zmniejszyła.

Il. 1. Złot poszukiwaczy skarbów w obwodzie żytomierskim latem 2021 roku. Zrzut ekranu z nagrania na kanale Pulinsky Kopach. Źródło: Pulński Kopach, ЗЛІТ ПОШУКІВЦІВ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОУЛАДИ "ІПТ" ПОЛІССЯ ЗТ" Літо 2021 / ZLIT POŠUKIVCIV ŽITOMIRŠKOJI "IPT" POLISSÂ ZT" Lito 2021, Youtube, 21.06.2021, <https://www.youtube.com/watch?v=6yE05pWDtI4> [dostęp: 29.07.2025].

Oznacza to, że – nawet przy najbardziej optymistycznych założeniach – na jednego archeologa przypada w Ukrainie co najmniej 150–160 poszukiwaczy skarbów. A to pięć razy więcej, niż wynosiła przewaga Persów nad Grekami w legendarnej bitwie pod Termopilami.

Niestety pod względem liczby znalezisk, ich różnorodności i unikatowości poszukiwacze-amatorzy niemal zawsze będą o dwa kroki przed archeologami. I to nie tylko dlatego, że pierwsi z nich stanowią zdecydowaną większość, lecz dlatego, że metody poszukiwań artefaktów w obu środowiskach różnią się diametralnie. Dla poszukiwaczy liczy się głównie sam artefakt – jego odnalezienie, rzadkość i potencjalna wartość rynkowa. Tymczasem badaczy interesuje przede wszystkim informacja, jaką można wydobyć nie tylko z samego zabytku, lecz także z jego kontekstu archeologicznego – miejsca i warunków odkrycia, relacji z otoczeniem, chronologii warstw i towarzyszących obiektów.

Dla prostego aktu wydobywania starożytnego przedmiotu z ziemi nie potrzeba organizacji ekspedycji, zezwoleń, planowania prac terenowych, narzędzi do dokumentacji czy szczegółowych opisów. Wystarczy wykrywacz metalu i środek transportu. Poszukiwacze są mobilni, ich działania relatywnie tanie, niemal nieograniczone pod względem przestrzennym, biurokratycznym czy formalnym. Dlatego, jeśli chodzi o liczbę i różnorodność artefaktów, archeolodzy nie mają większych szans w „wyścigu” z amatorami.

Co więcej, monitoring, ewidencjonowanie i rejestrowanie znalezisk pochodzących z amatorskich poszukiwań w istotny sposób poszerzają możliwości poznawcze współczesnej archeologii. Przykładowo, w ostatnich latach dzięki udokumentowanym znaleziskom poszukiwaczy dokonano szeregu ważnych odkryć z zakresu archeologii i numizmatyki okresu rzymskiego na terytorium Ukrainy⁵.

Jednocześnie działalność środowiska amatorskiego w pełni uzależniona jest od wyników badań naukowych prowadzonych przez zawodowych archeologów – od ich interpretacji, datowania, klasyfikacji i identyfikacji zabytków. Bez tego detektorysty nie potrafią samodzielnie ustalić, czym jest odnaleziony przedmiot, z jakiego pochodzi okresu, jak rzadkim jest on znaleziskiem. Odpowiedzi szukają niemal zawsze w literaturze fachowej, tworzonej przez specjalistów.

Tak oto zamyka się swoisty krąg wzajemnych zależności.

Problem zwalczania nielegalnych poszukiwań w Ukrainie, zwłaszcza w ostatnich latach, nabrał silnego emocjonalnego wydźwięku – przede wszystkim ze strony środowiska archeologicznego. Przykładowo, obowiązujący w Ukrainie Kodeks etyki zawodowego archeologa w art. 2 pkt 2 jednoznacznie zakazuje jakiegokolwiek współpracy z poszukiwaczami skarbów, a także wykorzystywania w badaniach znalezisk uzyskanych nielegalną drogą⁶. Reakcja ta jest w pełni zrozumiała i w dużej mierze podzielam to oburzenie, choć sam nie jestem zwolennikiem całkowitego ignorowania odkryć dokonywanych przez amatorów.

Katastrofa w postaci niekontrolowanego wydobywania z ziemi setek tysięcy – a być może milionów artefaktów przez osoby nieposiadające odpowiedniego przygotowania prowadzi do nieodwracalnej utraty ogromnych zasobów informacji. Wiele z tych przedmiotów ma unikalny charakter, a bez znajomości kontekstu ich odkrycia stają się one niemal nieme. I tu rodzi się pytanie: „Czy możemy sobie pozwolić na całkowite zignorowanie tych znalezisk?”. Przecież zabytki nie

5 Na przykład: A. Bursche, K. Myzgin, *Mid-3rd century Gothic invasions: coins and archaeology in Barbaricum*, „Journal of Roman Archaeology”, vol. 33, 2020, s. 195–229; O.B. Надвірняк, О.Г. Погорілець, О.О. Надвірняк, *Римські військові дипломи на території Південно-Східної Європи*, „Ойум”, № 5, 2016, с. 170–185 / V. Nadvirnák, O.G. Pogorilec', O.O. Nadvirnák, *Rims'ki vijs'koví diplomi nateritorii Pivdenno-Shidnoi Evropi*, „Ojum”, № 5, 2016, s. 170–185; О. Петраускас, О. Надвірняк, О. Погорілець, *Казанки типу Хеммоор з території України (каталог)*, Хмельницький: ІА НАН України, Київ 2023 / O. Petrauskas, O. Nadvirnák, O. Pogorilec', *Kazanki tipu Hemmoor z teritorii Ukraini (katalog)*, Hmel'nic'kij: ІА НАН України, Київ 2023.

6 *Спілка археологів України, Кодекс етики професійного археолога* / Spilka archeologiv Ukraini, *Kodeks etiki profesijnogo archeologa*, 23.11.2010, <http://www.vgosau.kiev.ua/pro-nas/normatyvno-pravova-baza/155-kodeks-etyki> [dostęp: 2.06.2025].

„wyrosną” ponownie na tym samym miejscu jak grzyby po deszczu. To dylemat, przed którym archeolodzy stoją już od ponad ćwierćwiecza, a który obecnie – w czasie rosyjsko-ukraińskiej wojny – staje się jeszcze bardziej palący, gdyż dziedzictwo archeologiczne Ukrainy znajduje się w sytuacji bezprecedensowego zagrożenia.

Moim zdaniem istotnym problemem w zrozumieniu zjawiska poszukiwań nielegalnych w Ukrainie jest brak konsekwentnych i pogłębionych badań tego fenomenu, w tym jego komponentu socjologicznego. Potrzebę prowadzenia takich analiz sygnalizowano już od dawna – wojna zaś wyraźnie pokazała, że ich realizacja stała się dziś kwestią absolutnie pilną.

POSZUKIWANIA SKARBÓW W CZASIE WOJNY: MIĘDZY CHĘCIĄ ZYSKU A AUTOTERAPIĄ ANTYSTRESOWĄ⁷

Wpływ rosyjsko-ukraińskiej wojny na przestępstwa przeciwko dziedzictwu kulturowemu, a także reakcje osób zajmujących się poszukiwaniem i obrotem zabytkami na zmieniającą się sytuację na Donbasie, stały się niedawno przedmiotem obszernego artykułu autorstwa wspomnianego już Samuela Hardy’ego oraz ukraińskiego archeologa Serhija Teleżenki, aktywnie monitorującego losy dziedzictwa archeologicznego Ukrainy w warunkach wojennych⁸. Badacze zastosowali metodę tzw. etnografii wirtualnej, polegającej na nieuczestniczącym obserwowaniu publicznych dyskusji i aktywności użytkowników w sieci. Ich bazę danych stanowiło 184 anonimowych detektorystów – głównie z Ukrainy i Rosji.

Autorzy badania wskazują na głębokie zmiany, jakie zaszły w procesach nielegalnych pozyskiwań artefaktów na terenach okupowanych po 2014 roku. Mowa tu przede wszystkim o znaczącym spadku aktywności poszukiwaczy, którego przyczyny upatrywać należy w strachu. Strachu przed rosyjskim prawem na okupowanych terytoriach, znacznie bardziej restrykcyjnym wobec detektorystów niż ukraińskie. Strachu przed żołnierzami i kontrolami na licznych punktach wojskowych. Strachu przed zaminowanymi terenami i działaniami wojennymi.

Autorzy przytaczają również interesujący przypadek sprzeciwu wobec rabunkowych wykopalisk kurhanów na terenach okupowanych, który zainicjowały lokalne wspólnoty kozackie. W ich opinii kurhany są „fizycznym ucieleśnieniem kozackiej egzystencji” i dlatego nie mogą być przedmiotem grabieży – z tego względu były chronione przez oddolnie zorganizowane straże obywatelskie⁹.

Hardy i Teleżenko poruszają również problem emigracji detektorystów z terenów okupowanych – czy to do Federacji Rosyjskiej, czy nawet do krajów Europy Zachodniej – gdzie kontynuują oni swoją nielegalną działalność. Wojna doprowadziła także do – jak można się było spodziewać – znacznego ograniczenia eksportu artefaktów z tzw. republik ludowych na Donbasie oraz ich wywozu z Ukrainy. Mimo to zjawisko to nadal występuje. Do ustaleń autorów można dodać przypadki ewakuacji prywatnych kolekcji – zarówno przez poszukiwaczy, jak i kolekcjonerów, których zbiory składają się ze znalezisk detektorystycznych. Znam przypadek kolekcjonera monet, który dwukrotnie zmuszony był ewakuować swoją kolekcję z terenów okupowanych na terytoria kontrolowane przez Ukrainę: najpierw w 2014 roku z Ługańska do Berdiańska, a następnie w 2022 z Berdiańska do Zaporozia.

⁷ Celowo w tym tekście nie omawiam problemu Krymu. Jest to temat na osobny artykuł.

⁸ S. Hardy, S. Telizhenko, *Russia was ‘Doomed to Expand [its] Aggression’ Against Ukraine: Cultural Property Criminals’ Responses to the Invasion and Occupation of the Donbas Since 20th February 2014*, „The Historic Environment: Policy and Practice”, vol. 14(3), 2023, s. 286–307.

⁹ Ibidem, s. 294–295.

Il. 2. Poszukiwania artefaktów przez amatora w obniżonym poziomie wód Zbiornika Kachowskiego (po lewej) oraz jego znaleziska (po prawej), fot. D. Rozenkow, D. Dubina

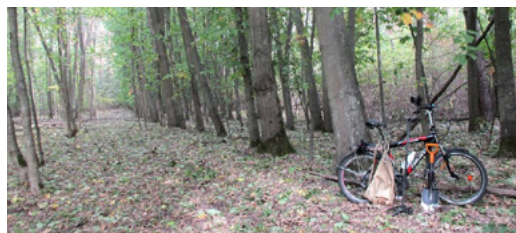
Źródło: Д. Розенков, Д. Дубіна, Дно Казовського водосховища: люди шукають скарби, а поліція полює на копачів – що загрожує чорним археологам, "5 канал" / D. Rozenkov, D. Dubina, Dno Kachovs'kogo vodoshovisha: liudi šukaït' skarbi, a policiâ poliue na kopačiv – šo zagrožue čornim arheologam, "5 kanal", 22.06.2023, <https://www.5.ua/regiony/dno-kachovskoho-vodoskhovyshcha-liudy-shukaïut-skarby-a-politsiia-poliue-na-kopachiv-shcho-zahrozhuie-chornym-arkheoloham-308189.html> [dostęp: 29.07.2025].

W znakomitym studium autorstwa Samuela Hardy'ego i Serhija Teleženki można dostrzec całą złożoność procesów przemian zachodzących w środowisku poszukiwaczy skarbów na terenach okupowanych – przemian kształtowanych przez czynniki ekonomiczne, psychologiczne, polityczne i społeczne. Ale jak wygląda sytuacja na terenach wolnej Ukrainy? Niestety wciąż brakuje pogłębionych badań poświęconych temu tematowi, dlatego odnieść się mogę wyłącznie do własnych obserwacji.

Jak już wspomniano, głównym źródłem pozwalającym ocenić aktywność detektorystów w Ukrainie pozostaje ich obecność na różnych portalach internetowych. Przez wiele lat jednym z kluczowych w tym zakresie źródeł był serwis *Violity*, działający od 2005 roku i skupiający dziś niemal pół miliona użytkowników. Kluczową rolę odgrywa forum detektorystów – przestrzeń, w której użytkownicy publikują zdjęcia swoich znalezisk i proszą o ich identyfikację i wycenę. Najczęściej fotografie trafiają tam wkrótce po odkryciu, a czasem nawet tego samego dnia. Z tego powodu forum to może być użytecznym narzędziem do śledzenia aktywności poszukiwaczy-amatorów. Osobiście dokumentuję nielegalne znaleziska prezentowane na tym forum od 2008 roku, dlatego dość dokładnie śledzę dynamikę publikacji.

W dniu rozpoczęcia pełnowymiarowej agresji Rosji, 24 lutego 2022 roku, aktywność na forum niemal całkowicie zamarła, co było zapewne pierwszym tego rodzaju przypadkiem w jego historii. Nowa publikacja dotycząca znaleziska – prawdopodobnie odkrytego jeszcze jesienią 2021 roku lub w styczniu 2022 roku – pojawiła się dopiero 25 lutego (użytkownik z Odessy), jednak realne ożywienie forum nastąpiło na początku kwietnia 2022 roku. Oznacza to, że przez niemal półtora miesiąca wydarzenia związane z początkiem rosyjskiej inwazji skutecznie zatrzymały nielegalne poszukiwania zabytków w całym kraju, czego nie odnotowano nawet w czasach pandemii COVID-19. Wówczas aktywność znacząco spadła, ale nie ustała całkowicie.

Od kwietnia 2022 roku najwięcej publikacji na forum dotyczyło znalezisk dokonanych w centralnych i – przede wszystkim –

Il. 3. Zdjęcie jednego z poszukiwaczy w rejonie Kijowa w 2023 roku

Źródło: up-grounder, Хроніки копохроніка-2023. Осінній дайджест і знахідка року / Hroniki kopohronika-2023. Osinnij dajdzest i znahidka roku, Volity, 31.12.2023, <https://violity.com/ua/forum/topic/9877-hroniki-kopohronika-2023-osinnij-dajdzhest-i-znahidka-roku> [dostęp: 2.08.2025].

10 Інститут археології НАН України, Відкрите звернення ВГО «Спілка археологів України» стосовно дії скарбошукачів у час війни / Institut arheologii NAN Ukraini, Vidkrite zvernennâ VGO «Spilka Arheologiv Ukraini» stosovno dij skarbošukačiv u čas vijni, 8.06.2022, <https://iananu.org.ua/novini/rujnuvannya-pam-yatok/1187-vidkryte-zvernennia-vho-spilka-arkheolohiv-ukrainy-stosovno-dii-skarboshukachiv-u-chas-viiny> [dostęp: 29.05.2025].

11 О. Янковський, К. Бадюк, «Бум «чорної археології». Що шукають «копачі» після висихання Каховського водосховища?», «Радіо Свобода» / О. Ankovskij, K. Baduk, «Bum «čornoj arheologii». Šo šukať «kopači» piślá vi-sihannâ Kahovskogo vodoshoviśa?», «Radio Svoboda», 29.06.2023, <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-bum-chornoyi-arkheolohiyi-kakhovske-vodoshovyshe/32481093.html> [dostęp: 22.05.2025].

12 І. Перепечко, В Україні 23% території потенційно заміновані, «Бабель» / I. Perepečko, V Ukraini 23% teritorii potencijno zaminovani, 13.03.2025, <https://babel.ua/news/116149-v-ukrajini-12-teritoriy-potencijno-zaminovani> [dostęp: 29.05.2025].

zachodnich obwodach Ukrainy. Na początku lata 2022 roku zaczęły coraz częściej pojawiać się wpisy użytkowników będących przymusowymi przesiedleńcami z okupowanych lub intensywnie ostrzeliwanych regionów. Jesienią 2022 roku zauważyłem, że niemal zupełnie zamilkli użytkownicy pochodzący ze wschodnich regionów wolnej części Ukrainy – dopiero na początku 2023 roku zaczęli ponownie publikować swoje odkrycia z tamtych regionów (obwody sumski i charkowski).

Zgodnie z obserwacjami misji monitorującej Instytutu Archeologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w latach 2024–2025 nastąpiła znaczna intensyfikacja nielegalnych poszukiwań na terenach nieobjętych aktywnymi działaniami wojennymi – przede wszystkim w obwodach czernihowskim, kijowskim i sumskim¹⁰. Co prawda, ostatni ponownie znajduje się pod wielkim zagrożeniem. Szczególnie wzmożoną aktywność detektorystów odnotowano także na obszarze byłego Zbiornika Kachowskiego, który po jego osuszeniu odsłonił nowe przestrzenie – niestety, natychmiast wykorzystane przez nielegalnych poszukiwaczy (il. 2)¹¹.

Moje obserwacje pokazują obraz w dużej mierze przewidywalny: szok i wycofanie się z aktywności na początku pełnoskalowej agresji, przemieszczenia ludności – w tym również poszukiwaczy-amatorów – z terenów okupowanych i niebezpiecznych do spokojniejszych regionów, a następnie powrót do „normalności” i kontynuacja uprawiania „hobby” na terenach wolnych lub wyzwolonych. Zarówno na przykładzie Donbasu, jak i wolnej Ukrainy widać, że poszukiwania zabytków z użyciem wykrywaczy metali nie mają miejsca w warunkach ciągłego zagrożenia. To zjawisko charakterystyczne raczej dla bezpiecznych obszarów i ogólnie kojarzone z czasem pokoju (il. 3).

Jednak opisane powyżej procesy to tylko jedna strona wpływu wojny na nielegalne poszukiwania artefaktów. Istnieje także szereg innych, często znacznie mniej oczywistych czynników. Przede wszystkim zauważalnie zmniejszył się obszar, na którym dochodzi do nielegalnych eksploracji. Dotyczy to w szczególności terenów zaminowanych, stref przyfrontowych oraz obszarów przygranicznych.

Na początku 2025 roku aż 23% powierzchni Ukrainy zostało uznane za potencjalnie zaminowane¹². Oznacza to, że poszukiwania na tych terenach wiążą się z realnym zagrożeniem życia. W jednej z grup detektorystów na Facebooku pojawiła się w 2023 roku informacja o wypadku w obwodzie chersońskim, gdzie podczas poszukiwań w rejonie ostrzeliwanym z artylerii jednemu z poszukiwaczy urwało obie nogi. Zdarzenie to wywołało bardzo silną reakcję w społeczności – większość użytkowników wyraziła zdecydowaną dezaprobatę wobec eksploracji na terenach potencjalnie zaminowanych.

Brak aktywności na terenach przygranicznych wynika z innych czynników, tj. zwiększonego nadzoru i kontroli granicznej w związku z próbami nielegalnego przekraczania granicy przez osoby unikające mobilizacji.

Kolejnym istotnym czynnikiem ograniczającym aktywność detektorystów są działania mobilizacyjne prowadzone na terenie całej Ukrainy. Dotyczy to w szczególności mężczyzn w wieku 25–60 lat, którzy nie uzyskali odroczenia i mieszkają w większych miejscowościach. Osoby próbujące opuścić miasto prywatnym transportem bardzo często są zatrzymywane w punktach kontrolnych w celu weryfikacji dokumentów. W razie wątpliwości mogą zostać skierowane na komisję lekarską, a następnie do wojskowego komisarza z możliwością powołania do służby.

Na forach i grupach poświęconych poszukiwaniu skarbów, szczególnie na Facebooku, pojawiło się kilka komentarzy sugerujących, że obecnie poszukiwania stały się domeną mieszkańców wsi, mężczyzn poniżej 25. lub powyżej 60. roku życia, kobiet, a także mężczyzn w wieku poborowym, którzy uzyskali oficjalne odroczenie. Trudno zweryfikować w pełni te obserwacje, choć z pewnością mają one swoją logiczną podstawę.

Zdarzają się również sytuacje, w których działania mobilizacyjne przybierają zupełnie nieoczekiwany obrót. Znam przypadek z obwodu charkowskiego, gdy podczas nielegalnych poszukiwań do detektorysty podleciał dron, a następnie na miejscu zdarzenia pojawili się przedstawiciele wojskowego komisarza. Mężczyzna został zabrany na komisję lekarską, po czym skierowany do odbycia służby wojskowej. Tego rodzaju historie sprawiają, że nawet wcześniej bardzo aktywni poszukiwacze stają się ostrożniejsi, a czasem – z obawy o własne bezpieczeństwo – wręcz decydują się na całkowite porzucenie tej działalności.

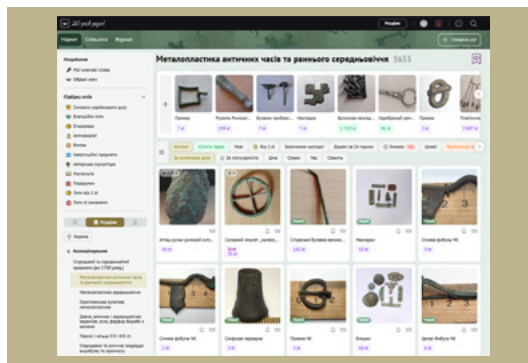
Lęk przed mobilizacją – który w ukraińskim społeczeństwie bywa postrzegany jako przejaw postawy antypatriotycznej – nie jest zjawiskiem powszechnym i dotyczy jedynie części mężczyzn w wieku poborowym. Wielu, także spośród detektorystów, trafia do wojska dobrowolnie lub w ramach obowiązkowej mobilizacji, w tym na linię frontu. W internecie znaleźć można liczne relacje o detektorystach służących jako saperzy – w tej roli często wykorzystują swoje doświadczenie i umiejętności pracy z wykrywaczem metalu. Niestety, nie brak też doniesień o byłych detektorystach, którzy polegli w czasie działań wojennych.

Spółeczność detektorystów dość aktywnie angażuje się również w pomoc w ramach wolontariatu. Często organizują zbiórki funduszy na potrzeby konkretnych jednostek wojskowych, wspierają finansowo rannych członków swojego środowiska lub ich rodziny w przypadku śmierci poszukiwacza. Jeden z moich kolegów, który przed pełnoskalową agresją pracował w Instytucie Archeologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, opisywał w naszej prywatnej korespondencji, że na froncie służy w jednej jednostce z byłym detektorystą. Często wykonują razem zadania bojowe, utrzymując dobre relacje, mimo że pozostaje między nimi zasadniczy rozdzźwięk – jeden z nich nadal sprzeciwia się nielegalnym poszukiwaniom, a drugi traktuje je jako normalną część swojego życia.

Il. 4. Jedna z gablot wystawy „Ocalone skarby” w Narodowym Muzeum Historii Ukrainy z przedmiotami zajętymi przez służby specjalne w ramach postępowań sądowych wobec poszukiwaczy skarbów, fot. Taras Fedorenko

Źródło: О. Заблоцька, У Києві вперше показали археологічні скарби, які врятували від контрабандистів і грабіжників (ФОТО) / О. Заблоцька, У Києві вперше показали археологічні скарби, які врятували від контрабандистів і грабіжників (ФОТО), 16.08.2023, <https://suspilne.media/culture/551869-u-kyievi-vperse-pokazali-arheologichni-skarbi-aki-vratuvali-vid-kontrabandistiv-i-grabizhnykiv-foto/> [dostęp: 2.08.2025].

Il. 5. Zrzut ekranu z ukraińskiego portalu aukcyjnego Volity z artefaktami odkrytymi przez poszukiwaczy skarbów i wystawionymi na sprzedaż

Źródło: Металопластика античних часів та раннього середньовіччя / Metaloplastika antičnīh časiv ta rann'ogo sredn'oviččā, Volity, 20.08.2023, <https://volity.com/ua/auction/27-metaloplastika-antichnosti-i-rannego-srednevekovy> [dostęp: 12.08.2025].

13 W Danii opracowano specjalną terapię pourazową dla poszukiwaczy skarbów, którzy brali udział w działaniach wojennych. Zob. więcej: A.S. Dobat, S.O. Wood, B.S. Jensen, S. Schmidt, A.S. Dobat, *“I now look forward to the future, by finding things from our past...” Exploring the potential of metal detector archaeology as a source of well-being and happiness*, „International Journal of Heritage Studies”, vol. 26(4), 2019, s. 370–386.

14 W ramach programu „Ocalone skarby” Muzeum w latach 2022–2025 złożyło ponad 150 zawiadomień o popełnieniu przestępstwa w związku z nielegalnym obrotem dobrami kultury; Національний музей історії України, *У музеї радились, як ефективно протидіяти незаконним діям проти культурної спадщини України* / Nacjonalnij muzej istorii Ukraini, *U muzei radilis', ak efektywno protidiaty nezakonnim diiam proti kulturnoi spadshini Ukraini*, 7.06.2025, <https://nmuiu.org/posts/440> [dostęp: 3.06.2025].

15 S. Hardy, S. Telizhenko, op. cit., s. 302.

16 Проект Закону про внесення змін до Закону України Про охорону культурної спадщини та інших законів щодо вдосконалення механізмів захисту культурної спадщини та відповідальності за порушення законодавства про охорону культурної спадщини / Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukraini Pro ohoronu kulturnoi spadshini ta inshih zakoniv shodo vdoskonalennia mekhanizmv zahistu kulturnoi spadshini ta vidpovidalnosti za porushennia zakonodavstva pro ohoronu kulturnoi spadshini, <https://www.kmu.gov.ua/bills/proekt-zakonu-pro-vnesennia-zmin-do-zakonu-ukrayiny-pro-okhoronu-kulturnoyi-spadshchyny-ta-inshykh-zakoniv-shchodo-vdoskonalennia-mekhanizmv-zakhystu-kulturnoyi-spadshchyny-ta-vidpovidalno> [dostęp: 29.05.2025].

Takie sytuacje rodzą swoisty dysonans: człowiek, który w czasie pokoju narusza prawo i działa na szkodę dziedzictwa archeologicznego, staje się na wojnie bohaterem, broniącym niepodległości państwa. Zdarzają się przypadki – czasem opisywane w grupach detektorystów na Facebooku – gdy wracająca z krótkiego urlopu z frontu osoba ponownie chwytą za wykrywacz metali i wyjeżdża na nielegalne poszukiwania. Dla niej takie działania są formą autoterapii antystresowej, sposobem na powrót do normalnego, przedwojennego życia, realizacją prawa do własnego „hobby” i do kontaktu z materialną historią ojczyzny, za którą gotowa jest oddać życie¹³. Taka zmienność ról społecznych należy do jednych z charakterystycznych zjawisk detektorystyki w warunkach wojny w Ukrainie.

Czynniki skłaniające do podejmowania nielegalnych poszukiwań w czasie wojny bywają czasem zaskakujące. Mieszkaniec Winnicy, pan S., w jednej z grup detektorystów napisał, że do rozpoczęcia poszukiwań artefaktów archeologicznych skłoniły go dwie rzeczy: trudna sytuacja finansowa oraz samotność, spowodowana ewakuacją za granicę jego rodziny. O ile pierwszy czynnik towarzyszy detektorystom od początku jego istnienia, o tyle drugi wydaje się znacznie mniej oczywisty.

Niestety nie wiadomo, jak bardzo w ostatnich latach wpłynęła na sytuację nasiloną aktywność organów ścigania w zakresie wykrywania nielegalnie pozyskiwanych artefaktów oraz walki z ich sprzedażą i wywozem za granicę. W dużej mierze wzmożone działania policyjne i operacyjne w tym obszarze są związane z programem „Ocalone skarby” („Врятовані скарби”), który od 2022 roku prowadzi Narodowe Muzeum Historii Ukrainy w Kijowie¹⁴. Każda wiadomość o zatrzymaniu przez policję lub Służbę Bezpieczeństwa Ukrainy przedmiotów odebranych poszukiwaczom wywołuje w środowisku detektorystów gwałtowną negatywną reakcję.

Wciąż nie wiadomo jednak, w jakim stopniu działania te stanowią realną barierę i czynnik powstrzymujący, co byłoby istotne dla oceny skuteczności pracy służb specjalnych. Cała ta sytuacja ponownie podkreśla palącą potrzebę przeprowadzenia rzetelnych badań socjologicznych dotyczących działalności poszukiwaczy skarbów w Ukrainie.

ILE KOSZTUJE PRZESZŁOŚĆ UKRAINY?

Hardy i Telezenko we wspomnianym powyżej badaniu opisują przypadek jednego z poszukiwaczy skarbów, który z powodu kryzysu finansowego wywołanego wojną musiał „sprzedać niemal wszystko za bezcen”¹⁵. Tego rodzaju sytuacja jest dość typowa dla Ukrainy – zarówno na terenach okupowanych, jak i na obszarach wolnych. Wzrost cen, inflacja, konieczność opłacania drogiego mieszkania dla osób przesiedlonych wewnętrznie nie tylko stymulują działalność poszukiwaczy, lecz także sprzyjają zwiększonej sprzedaży artefaktów i ich kontrabandzie.

Głównymi platformami sprzedaży nielegalnie odnalezionych artefaktów w Ukrainie są specjalne grupy na Facebooku oraz wspomniany już wcześniej aukcyjny serwis Violity. Aukcja Violity, będąca częścią portalu o tej samej nazwie (z serwerem obecnie zlokalizowanym w Stanach Zjednoczonych), obejmuje rynek sprzedaży różnego rodzaju przedmiotów zabytkowych, z których co najmniej połowa to artefakty archeologiczne. Na początku czerwca 2025 roku na aukcji aktywnie wystawionych było ponad 400 tys. ofert, a od początku istnienia platformy sprzedano ponad 6 mln przedmiotów. Co najmniej połowa

z nich to przedmioty z zakresu archeologii i numizmatyki. Analiza aktywności tego serwisu dostarcza istotnych informacji o rynku antykwarycznym w Ukrainie, jednak – podobnie jak w przypadku nielegalnych poszukiwań – nie przeprowadzono dotąd specjalistycznych badań w tym obszarze. I tym razem mogą opierać się jedynie na własnych obserwacjach.

W pierwszych miesiącach otwartej agresji poziom aktywności na aukcji znacząco spadł i w pełni odbudował się dopiero latem 2022 roku. Na początku 2023 roku dało się zaobserwować sprzedaż dużych kolekcji artefaktów. Zjawisko to można tłumaczyć tylko jednym – kryzysem finansowym wywołanym wojną. Przykładowo: w okresie maj 2023 – czerwiec 2024 na aukcji sprzedano kolekcję złotych monet rzymskich i ich naśladownictw (około 25 sztuk, większość z nich odnalezionych na terenie zachodniej Ukrainy), należącą do jednego z kolekcjonerów z Chmielnickiego. W ciągu ostatnich dwóch lat sprzedaż artefaktów nasiliła się również na specjalnych grupach na Facebooku, gdzie sprzedawcy i kupujący nie płacą właścicielowi platformy albo opłata ta jest bardzo niska. Najliczniejsze grupy to między innymi Aukcja Zachodnia! (48,1 tys. użytkowników) oraz Sprzedaż przedmiotów kolekcjonowania (AZTU) (22 tys. użytkowników).

Krajowy obrót kolekcjami, czyli odbywający się w granicach Ukrainy, odzwierciedla problemy związane z funkcjonowaniem i regulacją rynku kolekcjonerskiego. Zwalczanie tego praktycznie niekontrolowanego przez państwo rynku stało się obecnie jednym z priorytetów inicjatyw legislacyjnych¹⁶. Znacznie większym zagrożeniem pozostaje jednak przemysł przedmiotów archeologicznych za granicę.

Początek otwartej agresji Rosji na Ukrainę znacząco wpłynął na charakter przemieszczania dóbr kultury przez granicę państwową. Przede wszystkim praktycznie ustał transport przez lotniska oraz większość morskich punktów kontrolnych. Jednocześnie od 24 lutego 2022 roku przez kilka miesięcy – w wyniku polityki otwartych granic podczas kryzysu humanitarnego – wraz z falą uchodźców odnotowano zwiększoną skalę przemytu dóbr kultury. Wielu uchodźców, pod pretekstem przewozu rzeczy osobistych, masowo wywoziło kolekcje monet lub artefaktów archeologicznych, które już bezpowrotnie opuściły Ukrainę¹⁷. Otwarte granice spowodowały spadek liczby spraw kryminalnych dotyczących przemytu dóbr kultury. Przykładowo: w 2021 roku wszczęto 30 spraw kryminalnych dotyczących przemytu dóbr kultury, natomiast w 2022 roku – 22. Jednak po przywróceniu kontroli granicznych nastąpił gwałtowny wzrost – w latach 2023–2024¹⁸ odnotowano już 165 spraw¹⁹.

W czasie otwartej agresji, z wyjątkiem okresu otwartych granic w 2022 roku, metody przemytu przedmiotów archeologicznych pozostały takie same jak przed wojną. Obejmują one: wysyłkę pocztą lub kurierem, ukrywanie ich w rzeczach osobistych pasażerów autobusów lub pociągów, w prywatnych samochodach lub w ciężarówkach, wykorzystywanie kanałów dyplomatycznych, a nawet dronów²⁰.

Niestety, monitoring europejskich aukcji wskazuje na znaczący wzrost liczby przedmiotów archeologicznych i monet pochodzenia ukraińskiego. Wymownym przykładem jest działalność szwajcarskiej aukcji *Leu Numismatik*, na której w latach 2019–2024 sprzedano 211 unikalnych złotych monet, określonych jako barbarzyńskie naśladownictwo, udokumentowanych jako pochodzące z nielegalnych

17 В.В. Бурлака, О.Ю. Дрок, В.П. Савенко, С.В. Корогод, А.Г. Чорна, Особливості кваліфікації кримінальних правопорушень проти культурної спадщини України в умовах воєнного стану. Методичні рекомендації, ДДУВС, Дніпро 2024 / V.V. Burlaka, O.U. Drok, V.P. Savenko, S.V. Korogod, A.G. Čorna, Osoblivosti kvalifikacii kriminal'nih pravoporuseń' proti kul'turnoi spadšini Ukraïni v umovah voënnogo stanu. Metodichni rekomendacii, DDUVS, Dnipro 2024, s. 41.

18 Przy tym ważne jest zwrócenie uwagi, że od 2017 roku w Ukrainie gwałtownie spadła liczba obywateli ubiegających się o państwowe certyfikaty na stały lub tymczasowy wywóz dóbr kultury za granicę. Por. P. Karandeev, *3oim pro periodične vidsteženня rezul'tativnosti regulatornogo akta* / R. Karandeev, *Zvit pro periodične vidsteženня rezul'tativnosti regulatornogo akta*, 8.12.2023, https://mesc.gov.ua/wp-content/uploads/2023/12/2023_zvit_pro_periodične_vidsteženennya_rezultativnosti_postanovy_kmu_vid_25.11.2015_r._%E2%84%96_963.pdf [dostęp: 29.05.2025].

19 О.А. Богданова, *Історичний розвиток та сучасний стан контрабанди як кримінально-правового явища* / О.А. Богданова, *Історичні розвиток та сучасний стан контрабанди як кримінально-правового явища*, 12.12.2021, <https://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-3890> [dostęp: 29.05.2025]; С. Максимов, О. Радаєва, *Вивезення та ввезення культурних цінностей через мирний кордон України*, АФО / S. Maksimov, O. Radaeva, *Vivezenня ta vvezennā kul'turnih cinnostej čerez mirnij kordon Ukraïni*, АФО, 24.04.2025, <https://www.afo.com.ua/ru/news/2-general-assessment/1551-export-and-import-of-cultural-values-across-the-customs-border-of-ukraine> [dostęp: 29.05.2025]; О. Булана, А. Мельник, *Переміщення культурних цінностей через митний кордон*, Swiss Agency for Development and Cooperation, Київ 2023 / O. Bulana, A. Mel'nik, *Peremišennā kul'turnih cinnostej čerez mitnij kordon*, Swiss Agency for Development and Cooperation, Kiïv 2023.

20 На przykład, w styczniu 2025 roku pracownicy Służby Celnej w Kijowie ujawnili przesyłkę skierowaną do Polski, z 40 denarami. Monety przekazane do Muzeum w Międzybórz, obwód chmielnicki; Д. Яненко, *Київські митники перехопили римські артефакти: унікальні знахідки намагалися вивезти з України, «ТиКиїв»* / D. Ėnenko, *Kiïvs'ki mimitiki perehopili rims'ki artefakti: unikal'ni znahidki namagalisia vivezti z Ukraïni*, «Tikiiv», 5.03.2025, https://tykyiv.com/news/mitniki-perekhopili-rimski-arteфakti-unikalni-znahidki-namagalisia-vivezti-z-ukrayini/?fbclid=IwY2xjawJV7fdleHRuA2FlbQIxMAABHWJlsOUhVal76McNvNWqu74jmoPYZqhhdDYk-Tc4lNj5xh4DORzTUypM2Tg_aem_rjxn6GTh-BaSFUDxGLFGiXA [dostęp: 29.05.2025].

21 Leu Numismatik AG, Aukcja 15 – Aurum Barbarorum Collection, 1.06.2024, Aurum Barbarorum Collection, loty nr 337 i 338.

wykopalisk przeprowadzonych w Ukrainie. Spośród nich 48 monet sprzedano już po rozpoczęciu otwartej agresji Rosji przeciw Ukrainie. Przy tym niektóre z tych monet zostały odkryte i sprzedane na aukcji Violity po 24 lutego 2022 roku²¹.

Dla organizatorów aukcji pieniądze – ani antyczne, ani współczesne – nie mają zapachu, nawet jeśli pochodzą z państwa, którego dziedzictwo archeologiczne jest systematycznie niszczone, grabione przez Rosję lub znajduje się w stanie permanentnego zagrożenia w wyniku działań wojennych albo działań poszukiwaczy skarbów.

JAKĄ PRZYSZŁOŚĆ MA PRZESZŁOŚĆ?

Jak ważne jest przeciwdziałanie poszukiwaniom skarbów i przemytowi dóbr kultury podczas wojny? Czy rzeczywiście stanowi to palący problem dla państwa w stanie wojny? Może powstać wrażenie, że samo zjawisko poszukiwania skarbów oraz dyskurs związany z reakcją społeczną na nie to prerogatywa czasów pokoju. Czy warto myśleć o ochronie dziedzictwa archeologicznego w chwili, gdy rozstrzyga się los samego kraju?

Na te pytania chciałbym odpowiedzieć fragmentem oficjalnego, otwartego apelu Wszechukraińskiej Organizacji Obywatelskiej Związek Archeologów Ukrainy dotyczącego działań poszukiwaczy skarbów w czasie wojny, opublikowanego na początku 2025 roku na stronie Instytutu Archeologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy²²:

W warunkach wojny strategiczne znaczenie zyskują nie tylko problemy oporu militarnego, lecz także kwestie zachowania dziedzictwa kulturowego Ukrainy, ściśle związane z problematyką tożsamości narodowej, której zniszczenie jest jednym z celów wroga. Zabytki archeologiczne stanowią ważną i nieodłączną część ukraińskiego dziedzictwa kulturowego. W wyniku działań wojennych obiekty archeologiczne doznają nieodwracalnych strat. Sytuację pogarsza fakt, że po zniszczeniu warstwy kulturowej przez ostrzały i bombardowania zabytki archeologiczne stają się bardziej dostępne dla poszukiwaczy skarbów, którzy nawet w czasie wojny nadal sięgają po ogólnonarodowe dziedzictwo kulturowe²³.

Z tymi tezami trudno się nie zgodzić, ponieważ chodzi tu nie tylko o walkę o przyszłość Ukrainy, lecz także o wojnę o jej przeszłość.

22 Інститут археології НАН України / Institut archeologii NAN Ukraini, op. cit.

dr hab. Kyrylo Myzgin – adiunkt na Wydziale Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego (UW). Ukończył studia na Uniwersytecie Narodowym im. Wasyla Karazina w Charkowie. W 2010 roku obronił doktorat w Instytucie Archeologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, a w 2023 roku uzyskał habilitację na Wydziale Archeologii UW.

Jego zainteresowania badawcze koncentrują się na znaleziskach monet antycznych w Europie Środkowo-Wschodniej oraz na archeologii późnego okresu rzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów w tym regionie. Obecnie kieruje Katedrą Numizmatyki i Muzealnictwa oraz Pracownią Archeologii Europy Wschodniej na Wydziale Archeologii UW.

Stypendysta Fundacji im. Aleksandra von Humboldta. Od 2021 roku jest członkiem korespondentem Niemieckiego Instytutu Archeologicznego.

Bibliografia

- Brodowska A., *Zachować tożsamość. Międzynarodowa solidarność wobec zniszczeń dóbr kultury w Ukrainie*, „Cenne. Bezcenne. Utraczone”, nr 1(104)–2(105), s. 18–28.
- Bursche A., Myzgin K., *Mid-3rd century Gothic invasions: coins and archaeology in Barbaricum*, „Journal of Roman Archaeology”, vol. 33, 2020, s. 195–229.
- Dobat A.S., Wood S.O., Jensen B.S., Schmidt S., Dobat A.S., *“I now look forward to the future, by finding things from our past...” Exploring the potential of metal detector archaeology as a source of well-being and happiness*, „International Journal of Heritage Studies”, vol. 26(4), 2019, s. 370–386.
- Hardy S.A., *‘Black Archaeology’ in Eastern Europe: Metal Detecting, Illicit Trafficking of Cultural Objects, and ‘Legal Nihilism’ in Belarus, Poland, Russia, and Ukraine*, „Public Archaeology”, vol. 15 (4), 2016, s. 214–237.
- Hardy S., Telizhenko S., *Russia was ‘Doomed to Expand [its] Aggression’ Against Ukraine: Cultural Property Criminals’ Responses to the Invasion and Occupation of the Donbas Since 20th February 2014*, „The Historic Environment: Policy and Practice”, vol.14 (3), 2023, s. 286–307.
- Leu Numismatik AG, Aukcja 15 – Aurum Barbarorum Collection, 1.06.2024, Aurum Barbarorum Collection, loty nr 337 i 338.
- Puliński Kopach, *ЗЛІТ ПОШУКІВЦІВ ЖИТОМИРЩИНИ “ІПТ”ПОЛІССЯ ЗТ” Літо 2021 / ЗЛІТ ПОШУКІВЦІВ ЖИТОМІРСЬКОЇ “ІПТ”ПОЛІССЯ ЗТ” Літо 2021*, Youtube, 21.06.2021, <https://www.youtube.com/watch?v=6yE05pWDtL4> [dostęp: 29.07.2025].
- up-grounder, *Хроніки копохроніка-2023. Осінній дайджест і знахідка року / Hroniki kopohronika-2023. Osinnij dajdzest i znahidka roku*, Volity, 31.12.2023, <https://violity.com/ua/forum/topic/9877-hroniki-kopohronika-2023-osinnij-dajdzhest-i-znahidka-roku> [dostęp: 2.08.2025].
- Богданова О.А., *Історичний розвиток та сучасний стан контрабанди як кримінально-правового явища / Bogdanova O.A., Istorichnij rozvitok ta suchasnij stan kontrabandi ak kriminal'no-pravovogo yavisha*, <https://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-3890> [dostęp: 29.05.2025].
- Булана О., Мельник А., *Переміщення культурних цінностей через митний кордон, Swiss Agency for Development and Cooperation, Київ 2023 / Bulana O., Mel'nik A., Peremishennâ kul'turnih chinnostej čerez mitnij kordon, Swiss Agency for Development and Cooperation, Kiïv 2023*.
- Бурлака В.В., Дрок О.Ю., Савенко В.П., Корогод С.В., Чорна А.Г., *Особливості кваліфікації кримінальних правопорушень проти культурної спадщини України в умовах воєнного стану. Методичні рекомендації, ДДУВС, Дніпро 2024 / Burlaka V.V., Drok O.Ū., Savenko V.P., Korogods.V., Čorna A.G., Osoblivosti kvalifikacii kriminal'nih pravoporušen' proti kul'turnoi spadšini Ukraïni v umovah voënnogo stanu. Metodichni rekomendacii, DDUVS, Dnipro 2024*.
- Інститут археології НАН України, *Відкрите звернення ВГО «Спілка археологів України» стосовно дій скарбшукачів у час війни / Institut arheologii NAN Ukraïni, Vidkrite zvernennâ VGO «Spilka Arheologivukraïni» stosovno dij skarbošukačiv u čas vijni*, 8.06.2022, <https://iananu.org.ua/novini/rujnuvannya-ram-yatok/1187-vidkryte-zvernennia-vho-spilka-arkheolohiv-ukrainy-stosovno-dii-skarboshukachiv-u-chas-viiny> [dostęp: 29.05.2025].
- Гершкович Я.П., *Хранители нелегальных старожитностей в Україні, „Археологія”, № 3, 2005, с. 91–97 / Gerškovič Â.P., Hraniteli nelegal'nih starožitnostej v Ukraïni, „Arheologija”, № 3, 2005, s. 91–97*.
- Заблюцька О., *У Києві вперше показали археологічні скарби, які врятували від контрабандистів і грабіжників (ФОТО) / Zablocka O., U Kiëvi vperše pokazali arheologični skarbi, âki vratuvâli vid kontrabandistiv i grabizhnikiv (FOTO)*, 16.08.2023, <https://susplne.media/culture/551869-u-kiievi-vperse-pokazali-arheologichni-skarbi-aki-vratuvâli-vid-kontrabandistiv-i-grabizhnikiv-foto/> [dostęp: 2.08.2025].
- Карандеев Р., *Звіт про періодичне відстеження результативні сті регуляторного акта / Karandëev R., Zvit pro periodične vidstežennâ rezultativnosti regulâtorного akta*, 8.12.2023, https://mcs.gov.ua/wp-content/uploads/2023/12/2023_zvit_pro_periodychn_evidstezhennya_rezultatyvnosti_postanovy_kmu_vid_25.11.2015_r._%E2%84%96_963.pdf [dostęp: 29.05.2025].
- Спілка археологів України, *Кодекс етики професійного археолога / Spilka arheologiv Ukraïni, Kodeks etiki profesijnogo arheologa*, 23.11.2010, <http://www.vgosau.kiev.ua/pro-nas/normatyvno-pravova-baza/155-kodeks-etyky> [dostęp: 2.06.2025].
- Максимов С., Радаєва О., *Вивезення та ввезення культурних цінностей через митний кордон України, АФО / Maksimov S., Radaëva O., Vivezennâ ta vvezennâ kul'turnih chinnostej čerez mitnij kordon Ukraïni, AFO*, 24.04.2025, <https://www.afo.com.ua/ru/news/2-general-assessment/155-export-and-import-of-cultural-values-across-the-customs-border-of-ukraine> [dostęp: 29.05.2025].
- Металопластика античних часів та раннього середньовіччя / *Metaloplastika antičnih časiv ta rann'ogo sredn'oviččâ*, Volity, 20.08.2023, <https://violity.com/ua/auction/27-metaloplastika-antichnosti-i-rannego-srednevekovyâ> [dostęp: 12.08.2025].
- Надвірняк О.В., Погорілець О.Г., Надвірняк О.О., *Римські військові дипломи на території Південно-Східної Європи, „Ойум”, № 5, 2016, с. 170–185 / Nadvîrnâko.V., Pogorilec' O.G., Nadvîrnâk O.O., Rims'ki vîjs'kovi diplomi nateritorii Pivdenno-Shidnoï Evropi, „Ojum”, № 5, 2016, s. 170–185*.
- Переpečко І., *В Україні 23% території потенційно заміновані, „Бабель” / Perepečko I., V Ukraïni 23% teritorii potencijno zaminovani*, 13.03.2025, <https://babel.ua/news/116149-v-ukrajini-12-teritorii-potencijno-zaminovani> [dostęp: 29.05.2025].
- Петраускас О., Надвірняк О., Погорілець О., *Казанки типу Хеммоор з території України (каталог), Хмельницький: ІА НАН України, Київ 2023 / Petrauskas O., Nadvîrnâk O., Pogorilec' O., Kazanki tipu Hemmoor z teritorii Ukraïni (katalog), Hmel'nic'kij: IA NAN Ukraïni, Kiïv 2023*.
- Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про охорону культурної спадщини» та інших законів щодо вдосконалення механізмів захисту культурної спадщини та відповідальності за порушення законодавства про охорону культурної спадщини / *Proekt Zakonu pro vnesennâ zmin do Zakonuukraïni Pro ohoronu kul'turnoi spadšini ta inših zakoniv šodo vdoskonalennâ mehanizmv zahistukul'turnoi spadšini ta vidpovidal'nosti za porušenâ, zakonodavstva pro ohoronu kul'turnoi*, <https://www.kmu.gov.ua/bills/proekt-zakonu-pro-vnesennia-zmin-do-zakonu-ukrayiny-pro-okhoronu-kulturnoyi-spadshchiny-ta-inshykh-zakoniv-shchodo-vdoskonalennia-mekhanizmv-zakhystu-kulturnoyi-spadshchiny-ta-vidpovidalno> [dostęp: 29.05.2025].
- Розенков Д., Дубіна Д., *Дно Каховського водосховища: люди шукають скарби, а поліція полює на копачів – що загрожує чорним археологам, „5 канал” / Rozenkov D., Dubîna D., Dno Kahov's'kogo vodoshoviša: liudi šukaïut' skarbi, a poličia polië na kopáčiv – šo zagrožue čornim arheologam, „5 kanal”*, 22.06.2023, <https://www.5.ua/regiony/dno-kakhovskoho-vodoshkovyshcha-liudy-shukaïut-skarby-a-politsiia-poliue-na-kopachiv-shcho-zahrozhuie-chornym-arkheoloham-308189.html> [dostęp: 29.07.2025].
- У музеї радились, як ефективно протидіяти незаконним діям проти культурної спадщини України / *Nacional'nij muzej istorii Ukraïni, U muzeï radilis', âk efektyvno protidîati nezakonnim diâm proti kul'turnoi spadšini Ukraïni*, 7.06.2025, <https://nmiiu.org/posts/440> [dostęp: 3.06.2025].
- Чадюк М., *Українська археологія: стан і перспективи, „День” / Čadûk M., Ukraïns'ka arheologija:stan i perspektivi, „Den”*, 21.02.2020, <https://day.kyiv.ua/article/cuspilstvo/ukrayinska-arkheolohiya-stan-i-perspektyvy> [dostęp: 2.06.2025].
- Яненко Д., *Київські митники перехопили римські артефакти: унікальні знахідки намагалися вивезти з України, „ТіКиїв” / D. Ânenko, Kiïv's'kimitniki perehopili rims'ki artefakti: unikal'ni znahidki namagalisa vivezti z Ukraïni, „Tikiïv”*, 5.03.2025, https://tykyiv.com/news/mitniki-perekhopili-rimski-artefakti-unikalni-znahidki-namagalisa-vivezti-z-ukrayini/?fbclid=IwY2xjawJV7fdeHHRuA2FlbQ1xMAABHWJlsOUhVal76McNvNWq74jmoPYZqhhdYkTc4JNj5xh4DOrzTUypM2Tg_aem_rjxn6GTh-BaSFUDuXGLFGrXA [dostęp: 29.05.2025].
- Янковський О., Бадюк К., *«Бум «чорної археології». Що шукають «копачі» після висихання Каховського водосховища? „Радіо Свобода” / Ânkov's'kij O., Badûk K., Bum «čornoi arheologii». Šo šukaïut' «kopáč» pišlâ višihannâ Kahov's'kogo vodoshoviša? „Radio Svoboda”*, 29.06.2023, <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-bum-chor-noyi-arkheolohiyi-kakhovske-vodoskhovshche/32481093.html> [dostęp: 22.05.2025].

